

О. Ставицька, доцент НЮА України

Роль депривації у виникненні конфліктів між державою і громадянським суспільством

Мабуть, ні для кого сьогодні не є несподіваним твердження, що останні десятиліття показують: потенційна небезпечність конфліктів у соціальному житті на пострадянському просторі не тільки не зменшується, а й має тенденцію до збільшення. Причому їхня згубна сила багаторазово зростає. Ці спостереження підтверджують і події у благополучній Європі. Усвідомлення цього факту змушує звертати постійну увагу вчених на дослідження різноманітних чинників, які лежать у підґрунті зародження, виникнення та розвитку конфліктів і агресії усередині громадянського суспільства, впливають на його взаємини із державою.

Філософсько-правовий та політико-соціологічний аналіз цієї проблематики свідчить: конфліктність як одна з форм відносин «держава — суспільство» була помічена ще античними мислителями (зокрема, Аристотелем у його «Політиці»), потім знайшла своє продовження у Т. Гоббса, який дійшов висновку про те, що природний стан суспільства має усередині тенденцію до самознищення, і тільки держава як загальна влада здатна захистити людей від самих себе і собі подібних. Сучасні дослідники звертають увагу на різноманітні чинники, що так чи інакше «забарвлюють» у кольори конфлікту відносини суспільства і держави: від об'єктивних, на кшталт рівня розвитку виробничих сил, до особистісно-суб'єктивних, які майже не піддаються логічному поясненню¹: дефіцит ресурсів; соціальні суперечності; відносини влади, залежно від ставлення до якої певних соціальних груп формуються відносини панування та підкорення, що веде до поділу людей на ворожі соціальні

¹ Див.: *Ансар О.* Современная социология. – Гл. 6 «Конфликт и сдвиги» // Социологические исследования. – 1996. – № 3; *Бабосов Е. М.* Конфликтология: Учеб. пособ. – Мн., 2000; *Ворожейкин И. Е., Кибанов А. Я., Захаров Д. К.* Конфликтология: Учебник. – М., 2001; Конфликтология: [Підр. для студентів вищ. навч. закл. юрид. спец.] / Л. М. Герасіна, М. І. Панов, Н. П. Осіпова та ін.; За ред. професорів Л. М. Герасіної та М. І. Пано́ва. – Х., 2002; *Нікітін А.* Вплив аномії на нормативну поведінку суспільства // Право України. – 2003. – № 9; *Попов М. Ю.* Філософсько-правовий аналіз нормативного поведінки людини в умовах російської модернізації // Філософія права. – 2001. – № 1(3); *Сорокін П.* Преступление и кара, подвиг и награда. Социологический этюд об основных формах общественного поведения и морали. – СПб., 1999; *Тацій В., Тодика Ю.* Функціонування влади в аспекті конфліктології // Право України. – 1997. – № 8 та ін.

спільноти; диспропорції у здійсненні процесу соціалізації різних індивідів та груп; природне зіткнення значущих матеріальних і духовних інтересів людей в процесі їх життєдіяльності; слабка розробленість правових та інших нормативних процедур розв'язання соціальних суперечностей, що виникають у процесі взаємодії людей; достатньо стійкі стереотипи міжособистісних і міжгрупових стосунків громадян тощо.

В той же час майже зовсім поза увагою науковців-конфліктологів (за винятком О. Дмитрієва¹) залишається така ознака стану суспільства, як депривація. Але саме вона як чинник конфліктного характеру відносин «держава — суспільство» є сьогодні однією з найважливіших. Тому, не претендуючи на повний аналіз проблеми, вважаємо за необхідне висловити декілька зауважень з цього приводу.

Доведеним є твердження про те, що практично кожний крок у поведінці будь-якої людини як істоти розумної і соціальної визначається її прагненням до задоволення своїх потреб, а ці потреби зазвичай не стільки інстинктивно успадковані, скільки є результатом безперервної соціальної взаємодії. Така взаємодія досить часто виступає у вигляді постійного протистояння та зіткнення достатньо великих соціальних або етнічних груп, своєрідної «громадянської боротьби», конфліктів. Подібні відносини є руйнівними для суспільства, бо розколюють його, позбавляють цілісності. До того ж додаються і неабиякі матеріальні збитки. Закономірно виникає питання: чи існують якісь спільні — і для окремих особистостей, і для великих і малих соціальних спільнот — детермінанти виникнення агресії, ворожнечі і застосування насильства у внутрішніх конфліктах?

Однією з таких детермінант є відносна депривація. Цей термін походить з психології, де депривація як така (від англ. *deprivation* — втрата, позбавлення) означає певну ущербність сенсорних датчиків — органів сприйняття, наприклад, сліпоту, глухоту. При цьому таку сенсорну депривацію слід відрізнити від поняття відносної депривації, бо це вже власно соціологічний термін. Відносна ж депривація визначається як сприйняття індивідами розходження між ціннісними очікуваннями (еспектаціями) та ціннісними можливостями². Більш розгорнуте визначення депривації дали С. А. Стоуффер³ і Р. Мертон⁴, які вважали, що люди відчувають депривацію головним чином у таких випадках, коли оціню-

¹ Див.: Дмитрієв А. В. Конфликтология: Учеб. пособ. – М., 2000.

² Див.: Гарт Т. Р. Почему люди бунтуют. – СПб., 2005. – С. 75.

³ Див.: Stouffer, et al., *The American Soldier*. – Princeton, 1949. – Vol. I.

⁴ Див.: Merton R. K. *Social Theory and Social Structure*. N. -Y., 1957.

ють своє становище як несприятливе порівняно зі становищем інших індивідів чи груп. Тобто йдеться про стан, для якого характерною є явна розбіжність між очікуваннями людей і можливостями їх задоволення.

При цьому треба звернути увагу на прикметник «відносна». По-перше, його використання означає, що стан депривації не є абсолютним, а виникає саме внаслідок порівняння себе з іншими. По-друге, припускається, що різні соціальні групи, котрі мешкають у різних суспільствах, можуть по-різному сприймати практично однакові життєві обставини. Одні люди можуть жити упроголодь та не відчувати страждань, якщо вони вже звикли жити саме так і не очікують для себе у подальшому більш щасливої долі; інші ж люди в інших суспільствах (чи соціальних стратах), що перебувають у більш сприятливому порівняно з першими стані (в абсолютному вираженні), відчують глибоке невдоволення і навіть фрустрацію.

Для пояснення та передбачення політичного насильства можна використовувати концепцію відносних депривацій, яка базується на твердженні, що до агресивності людей найчастіше спонукає руйнування їхніх надій. Може існувати розрив між рівнем потреб у будь-якому ресурсі, з одного боку, і тими умовами, на які люди можуть реально розраховувати, — з другого. Цей розрив, який і становить сутність відносних депривацій, неминуче викликає фрустрацію одночасно у багатьох людей і за певних умов саме наростання відносної депривації призводить до політичного насильства. Відносна депривація може бути наслідком:

1) зниження реальних можливостей на тлі зростання очікувань, як це сталося після розпаду Радянського Союзу. Здобуття незалежності колишніми радянськими республіками викликало у населення надію на значне оновлення та поліпшення життя. В той же час розрив господарських зв'язків привів до різкого погіршення економічного становища, внаслідок чого виникла й донині продовжується депривація різного ступеня в усіх пострадянських державах;

2) зниження можливостей на тлі зберігання очікувань на попередньому рівні. Очікування багатьох за таких умов визначаються скромною формулою зберігання статус-кво: «Аби гірше не стало». Це спостерігається, зокрема, в умовах економічної кризи й економічних реформ, у результаті природних та техногенних катастроф, політичних реформ, війн тощо. У цей час не задовольняються такі інтереси, як безпека, їжа, здоров'я та ін. Внаслідок цього посилюються соціальна напруженість та можливість соціальних конфліктів. Соціальна напруженість залежить від терпіння людей, яке, в свою чергу, визначається пам'яттю про більш тяжкі депривації, які вже відбувались у минулому. Наприклад, для ук-

раїнців — це пам'ять про Велику Вітчизняну війну, голодомор, коли депривація досягла величезних розмірів і стримувалась бажанням перемоги над ворогом та соціальною рівністю;

3) зростання очікувань (зазіхань), в той час як реальні можливості досягнення цих очікувань сприймаються як такі, що залишаються на попередньому постійному рівні. Тоді також спостерігається посилення депривації, а відтак, і підвищення можливості виникнення конфлікту. Як приклад можна навести численні ситуації з радянської історії, починаючи з жовтневої революції, коли народу давались популістські обіцянки (комунізм найближчим часом, швидке оновлення суспільства, власну квартиру кожній сім'ї до 2000 року та ін.) для залучення найбільшої кількості населення на бік того чи іншого політика. В результаті цих обіцянок, які виявились оманю, посиленились соціальна напруженість та безпека соціального вибуху.

Відносна депривація може розглядатися не тільки у статичному, а й у динамічному аспекті, який є навіть більш важливим для розуміння й теоретичного пояснення реальних випадків розвитку громадянської боротьби і конфліктів у різних суспільствах. Люди можуть терпіти та миритися у дійсному часі з багатьма позбавленнями, навіть тоді, коли вони з гіркотою відмічають погіршення своїх позицій порівняно з тим, що вони мали раніше. Але якщо позбавити людину надії на майбутні позитивні зміни в її життєвій ситуації (тобто позбавити її майбутнього), вона або впаде у повну апатію, або вдасться до шаленого відчаю.

Збереження стабільного рівня депривації або навіть зниження його (що можливо або при зменшенні рівня домагань, або при більш швидкому, ніж зростання очікувань, зростанні задоволення вимог) веде до створення психологічних умов, що сприяють стабілізації морально-психологічної атмосфери в суспільстві, послабленню напруженості. І навпаки, посилення депривації породжує агресивні реакції на фрустрацію (блокування цілеспрямованої поведінки іншого). Реакція на фрустрацію звичайно втілюється у виступах, спрямованих проти джерел розчарування, справжніх або вигаданих винуватців тяжкого становища; вона може реалізуватися в пошуках «козлів відпущення», якими в одних випадках стають національні меншини, в других — особи, що одержують «несправедливо багато» за свою працю (залежно від ситуації це можуть бути торговці, приватні підприємці, «взагалі начальники», вчені та ін.), в третіх — органи влади і управління, функціонери і лідери правлячої партії. Польський дослідник Е. Вятр виділяє випадок «умовної» депривації, відмічаючи, що вона зустрічається в групах, чий запити

особливо сильно зросли порівняно з можливостями їх задоволення. Саме тоді з'являється чітка тенденція до агресивної поведінки, спрямованої проти політичної системи чи громадської групи, яку вважають винуватицею депривації. При цьому він посилається на роботу Алексиса де Токвіля «Старий порядок і революція», в якій французький вчений XIX ст., мабуть, перший звернув увагу на цей механізм, показавши на прикладі Французької революції 1789 р., що революція може спалахнути не тоді, коли маси живуть гірше в абсолютному сенсі, а тоді, коли їх становище дещо поліпшилося, викликавши, проте, значно більш інтенсивне зростання очікувань. Узагалі ж можна сказати, що концепція депривації, по суті, розкриває загальний механізм реалізації і взаємодії потреб та інтересів у суспільстві.

Наведені міркування характеризують процеси, які відбуваються усередині суспільства і впливають на його ставлення до держави. Звідси виникає закономірне питання щодо ролі держави, яку вона відіграє у таких відносинах. Центральним, на наш погляд, при відповіді на це питання є поняття легітимності, яка виступає головною детермінантою того, чи буде народний гнів спрямований проти влади або в якомусь іншому напрямку.

Легітимні уряди досить рідко стають мішенню заворушень. В той же час не можна вважати, що народ бунтує, а влада тільки відповідає на це. Насправді влада причетна до створення та зміни умов виникнення конфлікту на кожній стадії відносин «держава — суспільство». Політичні рішення дуже часто породжують і підтримують нерівність, яка є джерелом образ, репресивна політика посилює гнів та опір, зменшує можливість використання конвенційних форм протесту з боку населення, підштовхує його до революційних та терористичних виступів.

Характер дій влади у відповідь на агресію суспільства може бути різним. Демократії зазвичай більше схильні до компромісів, бо їх лідери повинні враховувати можливість перевиборів. Але деякі демократії діють вкрай репресивно щодо меншин, в той час як деякі авторитарні лідери виконують довгострокові програми соціального реформування. Це свідчить про те, що характер режиму для визначення відносин держави і суспільства є важливим, але не єдиним чинником. Також важливими є переконання або ідеологія політичних лідерів. Деякі з них прихильні до захисту прав людини, інші — до таких цілей, як радикальний націоналізм чи релігійне очищення. Ідеології, які базуються виключно на націоналізмі чи фундаменталізмі, можуть бути використані для вип-

равдання дискримінації, репресій і, у крайніх випадках, фізичного знищення меншин, що викликають роздратування¹.

Врешті-решт, уряди, також як і політичні рухи, залежать від міжнародного впливу. Одним з наслідків глобалізації є залежність більшості урядів від міжнародної торгівлі, інвестицій та зовнішньополітичної підтримки. Тому вони зіштовхуються з політичним тиском і змушені поважати права людини, покладатись більше на реформи, ніж на репресії, аби стримувати невдоволення, і відкривати доступ до своїх політичних систем для участі населення у поділі влади. Відмова від цього є ризикованою, оскільки веде до міжнародної критики, дипломатичного тиску, зменшує торгівлю й інвестиції, а відповіддю на ще гірші зловживання може стати міжнародна інтервенція.

Підсумовуючи наведені міркування щодо ролі депривації у відносинах «держава — громадянське суспільство», можна сказати таке. По-перше, причиною політичного насильства є розвиток невдоволеності і, як наслідок, відносної депривації; по-друге, ця невдоволеність має тенденцію до політизації; по-третє, невдоволеність реалізується у насильницьких діях проти політичних об'єктів та діячів; по-четверте, ця невдоволеність дуже часто є наслідком діяльності влади. Ці висновки, безумовно, не ставлять крапку у дослідженні проблеми депривації як рушійної сили громадянських конфліктів між державою і суспільством. Вона потребує подальшого ґрунтовного вивчення з боку соціологів, психологів, юристів, політологів та інших фахівців задля встановлення засобів попередження розвитку депривації та ліквідації її наслідків, вироблення ефективних шляхів регулювання суспільних відносин у напрямку встановлення злагоди та миру.

---

¹ Див.: *Harff B.* No Lessons Learned from the Holocaust? Assessing Risks of Genocide and Political Mass Murder since 1955// *American Political Science Review.* – 2003. – Vol. 97. – P. 56–73.